

Ο ανθρωπισμός του σώματος ως αντίβαρο στην αθλητική αλλοτρίωση

Ο αθλητισμός, καθώς συμβάλλει στην πνευματική και ψυχική εξισορρόπηση και προάγει την ποιότητα της ζωής του ατόμου, συνιστά ένα αγαθό της κοινωνίας. Ως εκ τούτου, εκτός από συγκινησιακό θέμα και ψυχαγωγική δραστηριότητα, αποτελώντας ένα κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο μεζονος σημασίας, καθίσταται και συστατικό στοιχείο κάθε εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στην εποχή της 'νέας μορφής ατομικότητας', ο αθλητισμός, ως φορέας θεμελιωδών κοινωνικών αξιών εισάγει και υπηρετεί την έννοια της 'κοινωνίας των πολιτών' με ένα τρόπο βιωματικό. Ο σεβασμός του άλλου, συναθλητή ή αντίπαλου, η εκμάθηση και τήρηση κανόνων συλλογικής ζωής, τα αισθήματα αλληλεγγύης και ίσης προσπάθειας, η ένταξη στην ομάδα, η προώθηση της ιδιότητας του πολίτη, η συμμετοχή και η αποδοχή της διαφορετικότητας, αποτελούν, ενδεικτικά, αξίες που καλλιεργούνται μέσα από τον αθλητισμό.

Ο αθλητισμός, όμως, που παρέχεται από το σύγχρονο ελληνικό σχολείο, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε κατά την αρχαιότητα, δεν συνιστά ένα συστατικό στοιχείο της γενικής εκπαίδευσης, αλλά έναν επιμέρους παράγοντα αγωγής. Η όλη δομή του ελληνικού σχολείου έχει υποβιβάσει την ανάγκη αθλητικής δραστηριότητας των νέων, διογκώνοντας, αντιστοίχως, τις άλλες τους ανάγκες και περιορίζοντας στο ελάχιστο τον σχολικό χρόνο που διατίθεται για την άσκηση των μαθητών. Αντίθετα με την υπόλοιπη δυτική Ευρώπη, το ελληνικό σχολείο έχει συμπιέσει τόσο ασφυκτικά τον προσωπικό χρόνο των μαθητών, ώστε ο όρος 'σχολικός αθλητισμός', συγκριτικά με το συνολικό πρόγραμμα, ουσιαστικά να αναφέρεται σε μερικές ώρες εβδομαδιαίας απασχόλησης, οι οποίες, μάλιστα, χαρακτηρίζονται από τις σημαντικές υλικοτεχνικές αδυναμίες.

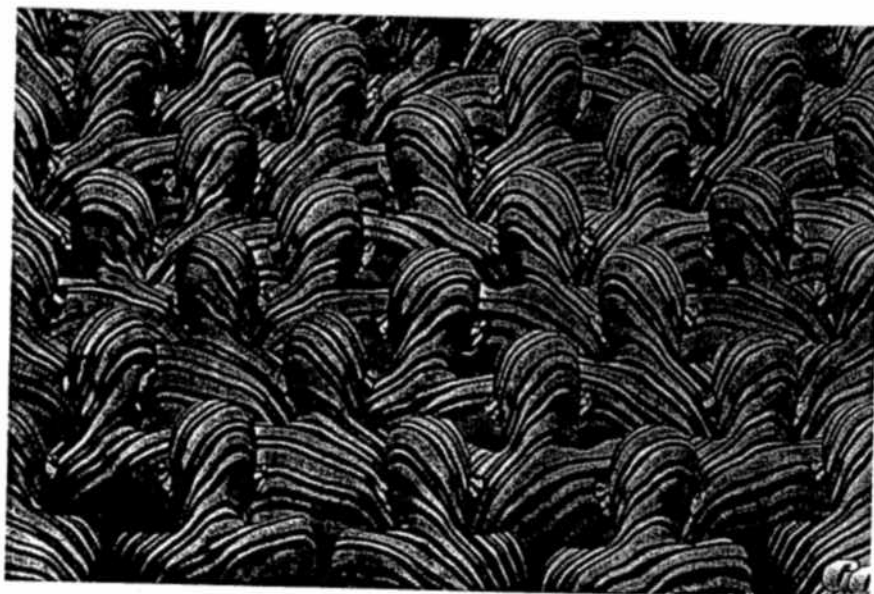
Η όποια διάθεση μαθητών και μαθητριών για γυμναστική εξάσκηση και αθλητικά παιχνίδια προσκρούει, επομένως, στην αδυναμία του σχολικού προγράμματος να ανταποκριθεί στην κινητική διάθεση των νέων. Αν σε αυτό προστεθεί η επίδρα-

γράφει η Κωνσταντίνα Γαγγάκη*

ση που ασκεί η αντίληψη πως ο αθλητικός χρόνος δεν συμβάλλει πρακτικά στην απόκτηση των απαραίτητων για το μέλλον τους εφοδίων, κατανοεί κανείς τους λόγους της χαμηλής εκτίμησης της οποίας χαιρεί ο αθλητισμός. Ο τελευταίος δεν προσμετράται σε βαθμό, εξοικονόμηση προσόντων, πανελληνίες εξετάσεις. Η ωφέλειά του δεν είναι απτή, χειροπιαστή και άμεση, ενώ από την άλλη η χαρά, η ικανοποίηση, η ψυχική ευεξία που προσφέρει δεν θεωρούνται αξίες στις οποίες πρέπει κανείς να προσβλέπει και να λογαριάζει.

Οι ατέλειωτες ώρες του σχολικού προγράμματος στοιβάζουν ένα πυκνό πρόγραμμα μαθημάτων και θεωρίας, ενώ τα κινητικά διαλείμματα είναι ελάχιστα και δεν επαρκούν για να προσφέρουν μια γυμναστική ανάσα στα σώματα των μαθητών. Οι κυφώσεις, η λórdωση και η σκολίωση αποτελούν πολύ συχνό φαινόμενο σε αυτές τις ηλικίες, ενώ το πρόβλημα της παχυσαρκίας απειλεί ολοένα και περισσότερους νέους. Όμως δεν είναι μόνο για τους λόγους αυτούς απαραίτητη η αθλητική κίνηση στους νέους των σχολείων, αλλά, απλώς, γιατί η αίσθηση της επαφής με το σώμα τους, σε μια ηλικία που αυτό ακόμη διαμορφώνεται, είναι σημαντική. Και δεν είναι μόνο για λόγους υγείας ή ανατομίας αναγκαία η επαφή με το σώμα τους, αλλά ειδικά αυτή η χρονική αυτή φάση θα τους εξοικειώσει, μια για πάντα, όχι μόνο με την ψυχική, αλλά και με τη σωματική τους υπόσταση.

Η 'έξωσχολική αθλητική δραστηριότητα', είναι φυσικό, να συμπληρώνει, κατά κάποιο τρόπο, την απουσία και τις ελλείψεις της πολιτείας στον σχολικό αθλητισμό. Αντί να παρέχεται, όμως, από κάποιον δημόσιο οργανισμό ή φορέα της τοπικής αυτοδιοίκησης, δίνεται από γυμναστικά σωματεία και συλλόγους, οι οποίοι, αν και συχνά αυτοαποκαλούνται «Ακαδημίες» (ποδοσφαίρισης, τένις), καθόλου δεν σχετίζονται με το ρόλο και τη λειτουργία των αρχαίων «γυμνασίων», «Λυκείων» και «Ακαδημιών». Στην πραγματικότητα συνιστούν ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι οποίες, όμως, επιχορηγούνται με δημόσιο χρήμα,

προκειμένου απ' ενός να καρπωθούν την ανάγκη του νέου γ' αθλητική ενασχόληση και απ' ετέρου να καλύψουν την αδυναμία του κράτους στον τομέα αυτό. Η συμμετοχή στους συλλόγους γίνεται έναντι αδράς αμοιβής, εκτός βέβαια από τις περιπτώσεις των αθλητών που έχουν ενταχθεί στην ομάδα του συλλόγου ή έχουν φέρει ήδη επιφανείς νίκες, κι επομένως κέρδη, στις ιδιωτικές αυτές επιχειρήσεις. Έτσι, αντί ο πολίτης ν' απολαμβάνει μιας, απ' την πολιτεία προσφερόμενης, δυνατότητας ενασχόλησης με τον αθλητισμό, εξαναγκάζεται να αγοράσει αυτό το δικαίωμα από επικερδείς οργανισμούς, που ανθούν τα τελευταία χρόνια.

Η πραγματική σκοπιμότητα των χώρων αυτών είναι—δράττοντας της ευκαιρίας της ανημπόριας του κράτους ν' αναγνωρίσει τον αθλητισμό ως δικαίωμα κατά τον ελεύθερο χρόνο— η επιλογή και η ανίχνευση ταλέντων. Τα αθλητικά ταλέντα, για την προώθηση των οποίων ενισχύονται τα σωματεία από το κράτος, συνιστούν τη ζωντανή διαφήμιση των συλλόγων, η οποία θα τους αποδώσει σε φήμη και σε οικονομικό όφελος. Συχνά, η φιλόδοξη επιμονή του προπονητή να αναδείξει το εύρημά του, προωθώντας με το αζημίωτο και την προσωπική του αναγνώριση, επιφέρει την υπερβολική εκγύμναση του υποψήφιου πρωταθλητή, η

οποία προκαλεί τραυματισμούς και προβλήματα, που συνοδεύουν το νέο για όλη του τη ζωή.

Εξάλλου, στους συλλόγους αυτού του είδους, όπου με σκοπιμότητα το συμφέρον μετράει μόνο το αποτέλεσμα, η μεθοδολογία είναι ανεξέλεγκτη, χωρίς τις απαιτούμενες συνθήκες, με ανεπαρκές προσωπικό, υπερπλήρη τμήματα και ακατάλληλες υποδομές καθαριότητας και υγιεινής. Το κράτος όμως εθελουφλεί, κι ενώ υποχρεούται να παρέμβει και να ελέγξει, αρκείται στο να διευκολύνεται, μεταθέτοντας στους συλλόγους αυτούς τις δικές του ευθύνες.

Ο 'λαϊκός αθλητισμός', η βάση στην οποία θα έπρεπε να στηρίζεται ολόκληρο το αθλητικό οικοδόμημα, αντί ως κοινωνικό αγαθό που προάγει την ευεξία και την υγεία να παρέχεται από υπεύθυνους κρατικούς φορείς, αποτελεί, επίσης, σχεδόν αποκλειστικότητα των ιδιωτικών γυμναστηρίων και ινστιτούτων. Όχι μόνον δεν έχουν δημιουργηθεί οι προϋποθέσεις για οποιαδήποτε αθλητική ασχολία των πολιτών στο τόπο διαμονής τους, αλλά και δεν έχουν διαμορφωθεί υποτιπώδεις χώροι προς την κατεύθυνση αυτή. Η ανύπαρκτη αθλητική πολιτική ωθεί τους πολίτες προς τις ιδιωτικές επιχειρήσεις, που εμπορεύονται τη φυσική ανάγκη του ανθρώπου να ασκήσει κάπως το σώμα του. Αν και η κα-

/σελίδα
διαλόγου
συνεργασίες
/σελίδα
διαλόγου
συνεργασίες
/σελίδα
διαλόγου

συνεργασίες
 διαλόγου
 συνεργασίες
 διαλόγου
 συνεργασίες
 διαλόγου
 συνεργασίες
 διαλόγου
 συνεργασίες
 διαλόγου
 συνεργασίες
 διαλόγου

θλητική διάρκεια της εργασίας καθιστά απολύτως αναγκαία την αποκατάσταση μιας επαφής του ανθρώπου με το σώμα του, ο τεχνικός πολιτισμός διαμορφώνει συνεχώς έναν νέο τρόπο παθητικής ζωής, απομακρύνοντας εντελώς τον άνθρωπο από τα φυσικά γνωρίσματά του.

Ο αθλητισμός απέκτησε νέα, σύγχρονα χαρακτηριστικά. Απομακρύνθηκε από τ' ανοικτά γήπεδα, τα πάρκα, τις αλές, και μετεγκαταστάθηκε σε κλειστούς, ανήλιαγους συνήθως, χώρους, γεμάτους τεχνολογικό εξοπλισμό, στους οποίους ο άνθρωπος μιμείται ότι περπατάει και παριστάνει ότι τρέχει. Όλη αυτή η «μετεξέλιξη» του λαϊκού αθλητισμού επιδέχεται πολλές ερμηνείες:

α) Η βιομηχανική κοινωνία επικράτησε, εν τέλει, της «ανθρωπιστικής», ακόμη και σε τομείς κατ' εξοχήν φυσικούς, όπως η αθλητική δραστηριότητα, αντικαθιστώντας τις φυσικές δραστηριότητες, όπως βάδισμα, τρέξιμο, κολύμπι, ή βόλτα με το ποδήλατο, με όρους τεχνικούς και ξενόφερτους, όπως steps, push-ups, bodybuilding, aerobic, κ.ά. Η χρήση των αγγλικών και αμερικανικών όρων και στον τομέα της γυμναστικής, δεν φανερώνει απλώς την επιβολή τους, αλλά και την κυριαρχία μιας ξένου τύπου ζωής, που δεν συνάδει με την ελληνική νοοτροπία και παράδοση.

β) Η ελληνική πολιτεία δεν εμφανίζει κάποια δείγματα προστασίας των πολιτών της από την επίθεση, και σε ορισμένες περιπτώσεις την ακατάλληλη και αντιεπισημονική αντιμετώπισή τους, από ανθρώπους συχνά αδαείς. Το ανθρώπινο σώμα δεν είναι, ωστόσο, ένα κομμάτι κρέας, ούτε ένα ενιαίο μυσικό σύνολο, αλλά έχει ιδιαίτερες, ανατομικές, λειτουργικές, ηλικιακές, ψυχολογικές, στις οποίες θα πρέπει να προστρέξει ένας επαίων, προκειμένου να το αξιοποιήσει, να το «λύσει» και, εν τέλει, να το εκφράσει. Δεν μπορεί να αφήνονται οι πολίτες έρμαιο ενός εμπορικού κυκλώματος, στο οποίο ασύστολα χειρίζονται το σώμα χωρίς την απαιτούμενη γνώση.

γ) Οι άνθρωποι, άνδρες και γυναίκες, που προστρέχουν στα «ινστιτούτα» και γυμναστήρια, ή τουλάχιστον ένας μεγάλος αριθμός εξ αυτών, παραμένουν θύματα της προσωπικής τους εικόνας και του σωματικού προτύπου που προβάλλεται από το σύγχρονο πολιτισμό. Τα ερεθίσματα

που καθορίζουν το σωματικό πρότυπο βομβαρδίζουν τον πολίτη από παντού, μέσω των εντύπων, της διαφήμισης, της τηλεόρασης, δημιουργώντας τη βασική ψευδαίσθηση, πως η επιτυχία είναι ταυτόσημη με τη σωματική ομορφιά. Ένα γυμνασμένο, μυϊκά γραμμωτό σώμα, αποτελεί, δήθεν, το εφελτήριο για κοινωνική αποδοχή, σεξουαλική επιτυχία και προσωπική ικανοποίηση. Αυτό το τρίπτυχο μπορεί, τάχα, να γίνει εφικτό, με επίπονη άσκηση, σκληρό διαιτολόγιο, συστηματική χρήση γυμναστικών οργάνων και συμπληρωμάτων διατροφής.

Ένα ολόκληρο σύστημα αθλητικής βιομηχανίας επιστρατεύεται, προκειμένου να προσδώσει σάρκα και οστά στο όνειρο του «τέλειου» σώματος. Η φαντασίωση αυτή ή δεν πραγματώνεται ποτέ ή επιτυγχάνεται δι' ολίγον, οπότε η απογοήτευση οδηγεί σε αυτοδιάφευση, η οποία ωθεί προς νέα απέλιδα απόπειρα, ενώ το τέλειο σώμα παραμένει στη σφαίρα του ανικανοποίητου. Το κυνήγι της απόκτησης του ιδανικού σωματικού τύπου, ατελέσφορο και δίχως τέλος, δημιουργεί, ωστόσο, εμμονές, ενώ το ίδιο το σώμα εξιδανικεύεται και μετατρέπεται σε «φετίχ».

Η ψυχωσική εμμονή στην τελειότητα του σώματος, που ο Fr. Ganthet χαρακτηρίζει «ως παρά φύσιν»¹, φτάνει, ενίοτε, σε όρια παράκρουσης. Η σωματική λατρεία αντιμετωπίζει το σώμα όχι ανθρωπιστικά, αλλά ως λατρευτικό προϊόν. Η ατομική ματαίωση βιώνεται μέσω του σώματος ξανά και ξανά, ενώ ο πολιτισμός βιώνεται ως πηγή δυστυχίας, παρατηρεί ο S. Freud². Σε μια τέτοια κρίση, όμως, κινδυνεύει ο άνθρωπος να ξεχάσει την πολυμορφία του ανθρώπινου κόσμου και της ψυχικής του ζωής³. Η αυταπάτη της σωματικής τελειότητας ως μέσου πληρότητας, υπονομεύει τις άλλες, ψυχικές και πνευματικές του, ανάγκες, καθόσον καθιστά τον ίδιο τον άνθρωπο ένα «άλογο ζώο»⁴, κατά τον Γαλιλέο, που έχει μόνο σωματικά χαρακτηριστικά, *ώσπερ οι κροί και οι σύες*⁵.

Η φετιχοποίηση του σώματος, που έχει αναχθεί σε ιδεολογία και σε τρόπο ζωής τα τελευταία χρόνια, είναι η αιτία για την οποία επιφανείς ευρωπαίοι φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι και ανθρωπιστές εναντιώνονται, γενικά, σ' αυτό που προσδιορίζεται ως «αθλητισμός». Έτσι ασκούν αρνητική κριτική, υποστηρίζοντας είτε όπως ο Norbert Elias, πως ο αθλητισμός μετατρέ-

πει σε καταπίεση την ευχαρίστηση τηςσχόλης⁶, είτε όπως ο J.-M. Brohm και ο P. Laguilleaumie, πως, καθώς η απόλαυση της φύσης αντικαθίσταται από την εκμετάλλευσή της, ο αθλητισμός αποτελεί την αντανάκλαση των κατηγοριών του βιομηχανικού καπιταλιστικού συστήματος⁷. Η «αθλητική αλλοτρίωση» συνιστά μια πλευρά της κρατικής αλλοτρίωσης, και μόνο μέσω της γενικής παιδείας θα μπορούσε ν' αποφευχθεί, ώστε να ιδωθεί το ανθρώπινο σώμα χωρίς την ιεραρχία των επιδόσεων, καθώς ο αθλητισμός δεν συνιστά κάτι αποκομμένο και αυτόνομο, αλλά μια έκφανση της υπόλοιπης κοινωνικής αξιολογίας⁸.

Αναφορικά με τον «ανταγωνιστικό αθλητισμό», μπορεί να ειπωθεί πως αυτό το είδος τείνει ν' αποτελέσει και τον μοναδικό τομέα με τον οποίο έχει συνδεθεί ο αθλητισμός. Ο πρωταθλητισμός, παράγωγο της σύγχρονης αθλητικής βιομηχανίας, εμφανίζει κάποια ιδιαίτερα δεδομένα:

α) Συνδεόμενος όλο και περισσότερο με την τεχνολογία, τα μηχανήματα και τις ειδικές μετρήσεις, χειρίζεται τις φυσικές δεξιότητες του ανθρώπινου σώματος σαν τεχνικό προϊόν εξειδίκευσης και συστηματοποιημένης εξάσκησης, και τελικά σαν αποτέλεσμα μηχανικής ή ακόμη και γενετικής παρέμβασης⁹. Το σώμα κρίνεται υπό συνθήκες...μηχανής, ενώ το αθλητικό έργο αποκτά «ανταλλακτική αξία»¹⁰. Η κίνηση και η απόδοση έχουν απωλέσει τα γνωρί-

συνεργασία
/σελίδα
διαλόγο
συνεργασία
/σελίδα
διαλόγο
συνεργασία
/σελίδα
διαλόγο

την έκφραση του Marx (Η Αθλιότητα της Φιλοσοφίας) πως «δεν τίθεται πια θέμα ποιότητας, αφού η ποσότητα και μόνον αυτή αποφασίζει για όλα. Επομένως, ο χρόνος είναι το παν, ενώ ο άνθρωπος δεν είναι πια τίποτε».

«Δεν τίθεται πια θέμα ποιότητας, αφού η ποσότητα και μόνον αυτή αποφασίζει για όλα. Επομένως, ο χρόνος είναι το παν, ενώ ο άνθρωπος δεν είναι πια τίποτε.»

K. Marx

σματα του παικνιδιού και της προσωπικής ευχαρίστησης, και γίνονται καταναγκαστική επανάληψη, με αυτοσκοπό τη μεγιστοποίηση της σωματικής επίδοσης.

β) Ακόμη και αν ο ποθούμενος στόχος, του 'ρεκόρ', επιτευχθεί, μια νέα μηχανιστική διαδικασία εκκινείται, προκειμένου να επιδιωχθεί η ακόμη μεγαλύτερη επίδοση. Ο αθλητής περιτρέφεται διαρκώς και κυκλικά γύρω-γύρω απ' τον εαυτό του, επιδιώκοντας την κατάκτηση της νέας επίδοσης, όπως ακριβώς ο σκύλος γυρίζει γύρω απ' το σώμα του ... κυνηγώντας την ουρά του. Η διαρκής όμως περιστροφή του αθλητή γύρω απ' το ρεκόρ και την αυτοβελτίωσή του, τον εγκλείει τελικά σ' έναν μικρόκοσμο, στον οποίο αποκλεισμένος προσμετράει τα όρια του ναρκισσισμού του. Η μοναδική του ενασχόληση με τον ίδιο, εγωτικό, στόχο, απ' ενός εμποδίζει αυτόν ως πρόσωπο ν' αναπτύξει και άλλες δεινότητες κι ενδιαφέροντα, άρα γίνεται μονομερής, και απ' ετέρου στερεί απ' τον κοινωνικό χώρο την παρουσία και συμβολή του σε άλλα θέματα στα οποία η παρουσία του θα ήταν ίσως σημαντική¹¹. Αν, θεωρητικά, το κάθε μέλος της κοινωνίας, απομονωνόταν, προκειμένου να επιτύχει κάτι σ' έναν τομέα ατομικής δράσης, ποια θα ήταν τότε η κοινωνική συνοχή;

γ) Το αθλητικό έργο προσμετράται και κατατάσσεται σε πρώτο, δεύτερο ή... τελευταίο επίπεδο. Ο ποσοτικοποιημένος χρόνος του αθλητή δείχνει, σύμφωνα με

Η αναγνωρισιμότητα της επιτυχίας είναι ανάλογη της κατάταξης¹², ισοδυναμώντας με χρήμα και κέρδη¹³. Ο πρωταθλητισμός επενδύεται ως μετοχή χρηματιστηρίου, όσο αποδίδει. Ο αθλητής θεωρείται ωφέλιμος από τις αθλητικές επιχειρήσεις, τις διαφημιστικές εταιρίες, το διεθνές μάρκετινγκ, μόνο κατά το εν ενεργεία διάστημα. Γύρω του συναλλάσσονται εταιρίες, χορηγοί, τεχνικοί, παράγοντες, διαχειριζόμενοι ως προσοδοφόρο προκόν τη σωματική του επίδοση. Ο αθλητής εξοικειώνεται με την εμπορική αξία της επίδοσής του, επιδιώκοντας να εκμεταλλευτεί τη νίκη του όσο βρίσκεται στην επικαιρότητα, γνωρίζοντας πως η παραμονή του στο προσκήνιο δεν έχει διάρκεια. Η επίγνωση αυτή του δημιουργεί μια νοοτροπία «αρπαχτής» (νεοελληνικός λαϊκός όρος, που σημαίνει: εύκολο και συχνά παράνομο κέρδος¹⁴).

δ) Η αθλητική νίκη αμείβεται με προβολή, κοσμικότητα και οικονομικό όφελος. Δημιουργείται έτσι ένα πρότυπο επικαιρότητας, ανάλογο με αυτό των μοντέλων, των ποδοσφαιριστών, των τραγουδιστών, των προσώπων του εντυπωσιασμού, των shows, που η προβολή τους εξιλιώνει, ώστε να μη φαίνεται οτιδήποτε ματαιόδοξο και μικρό, ενώ διογκώνει την προσωπική τους εικόνα. Αυτά επηρεάζουν αρνητικά τους νέους, δημιουργώντας την επίπλαστη εικόνα της επιτυχίας, του πλούτου, της καθ' υπερβολήν οικονομικής άνεσης, τα οποία παγιώνονται σε κοινωνικό ιδανικό.

Το θέαμα των «θεών του γηπέδου», συνιστά βασικό παράγοντα σταθεροποίησης της υπάρχουσας τάξης πραγμάτων και αυστηρής πειθαρχίας του πλήθους¹⁵. Πολλοί απ' τους νέους, επηρεασμένοι από το 'μύθο', επιλέγουν τον αθλητισμό και συναφείς επιλογές, επιθυμώντας να γίνουν πιστά αντίγραφα των προτύπων τους. Στο αντίβαρο αυτής της προπαγάνδας στέκεται η παρουσίαση προτύπων αξίας, και μιας παιδείας η οποία δεν αναπαράγει τα διαμορφωμένα κοινωνικά πρότυπα, αλλά ανθίσταται, δημιουργώντας και αξιοποιώντας τα δικά της.

Ωστόσο, ο αθλητισμός, αυτός καθαυτός, δεν πρέπει ν' αντιμετωπίζεται σαν αποδιοπομπαίος τράγος της σύγχρονης κοινωνίας, καθώς ο ίδιος είναι, απλώς, μια συνέχεια της ανθρώπινης φύσης. Αν υποβαθμίζεται, αποπροσανατολίζεται, χρησιμοποιείται, αν επενδύονται επάνω του εθνικά και πολιτικά οφέλη, αν του χρεώνονται κοινωνικά υποκατάστατα, όπως για παράδειγμα η συζήτηση 'αθλητισμός αντί για κοινωνική απομόνωση' ή 'αθλητισμός αντί για ναρκωτικά', και η όποια αυθεντική του αξία εκφυλλίζεται και ξεθωριάζει, δεν ευθύνεται ο ίδιος, αλλά η χρήση του¹⁶. Η ενασχόληση με τον αθλητισμό, αν υποκρύπτει εμπορευματοποίηση, υποκρέωση, καθήκον, ανάγκη, εκμετάλλευση, και αν σχετίζεται με οποιασδήποτε μορφής ιδιοτέλεια, δεν συνιστά αυθόρμητη επιλογή και δεν αποτελεί, επομένως, αγνή φυσική παρόρμηση και χαρά.

Ο 'ανθρωπισμός του σώματος' βασίζεται σε μια και μοναδική αξία: στο σεβασμό. Και ο 'σεβασμός στο σώμα' δικαιούται μια μόνο στάση: κατά φύσιν ζειν. Οτιδήποτε θέτει το σώμα έξωθεν των ορίων του, όχι με φυσικό, αλλά με τεχνητό τρόπο, συνιστά σωματική ύβρη. Οτιδήποτε παραποιεί και αλλοτριώνει το φυσικό σώμα με σκοπό την επίδοσή του, συνιστά βιασμό στην ισορροπία της φύσης. Αθλητισμός είναι υπέρβαση, αλλά όχι υπερβολή. Είναι η χρήση της φυσικής ενέργειας και όχι η κατάχρησή της. Είναι η αντιμετώπιση του σώματος ως όλον, και όχι ως επί μέρους. Και είναι, τέλος, η πηγαία έκφραση της κινητικότητας, και όχι η κατά παραγγελία κατασκευασμένη.

Αν δεν αναλάβει η πολιτεία, δια της παιδείας, να οριοθετήσει την σωματική παιδεία ως ισάξια της ψυχικής, αλλά υποβαθμίζει, υποτιμάει, υποβιβάζει και τελικά τα-

αντιπετρού
επιστολές

πενιώνει την πνευματικότητα του σώματος, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη μη αναγνώριση της διττής ανθρώπινης ύποστασης. Τα παιδιά κινούνται λίγο, επειδή η πολιτεία δεν διαθέτει την πολιτική βούληση ν' ανατρέψει συντηρητικές, κατεστημένες και ξεπερασμένες λογικές και να τους παρέχει τις απαραίτητες συνθήκες. Οι νέοι γυμνάζονται ελάχιστα, γιατί δεν τους προσφέρονται τα αναγκαία μέσα, οι ενήλικες καθόλου, γιατί δεν διαθέτουν την υποδομή. Στην υπόθεση της διεξαγωγής των Ολυμπιακών αγώνων 2004 διατέθηκαν αμύθητα ποσά για τη δημιουργία εντυπώσεων, με δείγματα νεοπλουτισμού, αμετροπέπιας, υπερβολικής φαντασμαγορίας, αντί να παραχθούν στοιχειώδεις υποδομές για την ανάπτυξη του σχολικού αθλητισμού ή του αθλητισμού της γειτονιάς¹⁷.

Είναι γεγονός, πως ο αθλητισμός από πολιτικής και οικονομικής απόψεως ανήκει σε ευνομούμενες χώρες, ενώ για τις χώρες που έχουν προβλήματα επιβίωσης ο αθλητισμός συνιστά πολυτέλεια (εκτός αν

αφαιρέσει κανείς τις περιοχές των εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων, όπου ασκούνται στρατιωτικά για να διατηρούν την φυσική τους κατάσταση σε καλό επίπεδο, και πάλι όμως για λόγους επιβίωσης). Η σύγκριση αυτή καθιστά φανερό πως η αξία του αθλητισμού έρχεται δεύτερη, συγκριτικά με τη μάθηση της γλώσσας, της ιστορίας, της αριθμητικής και των συναφών αντικειμένων στις χώρες όπου προέχει ο αγώνας της επιβίωσης. Στην Ελλάδα όμως, και γενικότερα στα κράτη της δυτικής Ευρώπης, που διαθέτουν ένα προηγμένο πολιτικό σύστημα και τον λεγόμενο 'δυτικό πολιτισμό', δεν μπορεί κανείς ν' αφαιρεί ή ν' αγνοεί το δικαίωμα της σωματικής άσκησης και κουλτούρας. Αθλητική παιδεία, ωστόσο, δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς παράλληλες εκπαιδευτικές, οικολογικές και πολιτιστικές υποδομές. Η ανάπτυξη όλων αυτών επικοινωνεί σ' ένα σχήμα συγκοινωνούντων δοχείων, που αλληλεπιδρούν. Κέντρο αυτής της συμφωνίας είναι η βελτίωση του επιπέδου της ζωής και η αίσθηση ότι ζει κανείς όπως του αξίζει: Μια καθημερινότητα ανάλογη της ανθρώπινης υπόστασης, αντίξια όχι μόνο της αντικειμενικής, αλλά και της υποκειμενικής του ποιότητας, και του επιπέδου του προσωπικού πολιτισμού του.

Η ύπαρξη, συνεπώς, του αθλητισμού προϋποθέτει κάποιο οντολογικής φύσεως ερώτημα: τι είδος ανθρώπου και τι είδος κοινωνίας επιθυμεί κανείς να δημιουργήσει; Η απάντηση σ' ένα τέτοιο ερώτημα προϋποθέτει τη διασαφήνιση της ποιότητας του πολιτικού συστήματος στο οποίο προσβλέπει, ώστε να δοθούν ιδεολογικά χαρακτηριστικά στην 'παιδεία' και τον 'πολιτισμό' που παράγουν τις αντίστοιχες αξίες.

Στο πλαίσιο μιας καπιταλιστικής οικονομίας, δηλαδή μιας γενικευμένης εμπορευματικής και ανταγωνιστικής οικονομίας, πόσο εφικτή είναι η ανατροπή της κυρίαρχης ιδεολογίας που αντανακλάται στην παιδεία; Η νευρωτική ιδεολογία της αποτίμησης και της αναγνωρισμένης αξιοποίησης, η τάση κοινωνικής αντικειμενικοποίησης των αξιών, στην οποία και ο αθλητισμός όπως τόσες άλλες κοινωνικές δραστηριότητες εντάσσονται, μπορούν να αντικατασταθούν με οτιδήποτε αναφέρεται ως «υγιές», «αυθεντικό», «φυσικό», και «αληθινό»;

Αν ναι, τότε, αντί για τη χειραγωγήση ή

την απώθηση του αυθεντικού σώματος, θα μπορεί κανείς να μιλήσει για το παιχνίδι, την αίσθηση, τη συγκίνηση, τη μνήμη του σώματος, που έχουν και πνευματικές διαστάσεις. Αντί για τον καταπιεστικό χαρακτήρα του πολιτισμού και της εκπαίδευσης θα μπορεί κανείς να μιλήσει για ελευθερία, και όχι ελευθεριότητα. Αντί για ένα σώμα που θα είναι πηγή δυσφορίας και ανικανοποίησης, θα μιλήσει για αυθεντική σωματικότητα, που δεν θα είναι ακρωτηριαστική, αντιαισθητική κι εκμεταλλευτική. Τότε η αθλητική δραστηριότητα θα λάβει τον χαρακτήρα της πολιτιστικής κατάκτησης και της πρακτικής εφαρμογής μιας ηθικής, ενώ στην εκπαίδευση, που συνιστά την προέκταση του πολιτισμού και της κουλτούρας, θ' ανακτήσει έναν διαπαιδαγωγικό, παιδευτικό χαρακτήρα. «Το ατομικό σώμα είναι η ολοκληρωτική αντανάκλαση του μεγάλου κοινωνικού σώματος», παρατηρεί ο J. M. Brohm, «είναι επίσης η 'γλώσσα' του, η άμεση μεταγλώττισή του»¹⁸.

Σήμερα το ατομικό και το κοινωνικό σώμα είναι, ακόμη, απομακρυσμένα μεταξού τους, άγνωστα, ξένα ή και αντιμέτωπα. Αυτά τα δυο μπορούν να έρθουν κοντά, εάν βασικό στοιχείο του πολιτισμού είναι ο ανθρωπισμός¹⁹. Και τόσο λιγότερη απόσταση θα υπάρχει ανάμεσα στη σωματική και την ψυχική ενότητα του ανθρώπου, όσο λιγότερο η παγκοσμιοποίηση, ο οικονομικός ανταγωνισμός και ο απαραίτητος διαρκής εκουυχρονισμός, αναπτύσσονται μονομερώς και εις βάρος της γενικής μόρφωσης²⁰. «Το φαινόμενο δεν είναι καινούριο και δεν είναι μόνο ελληνικό, καθώς απ' την αρχή του 20ού αιώνα ως σήμερα τα Ανθρωπιστικά Γράμματα έχουν χάσει ένα τεράστιο ποσοστό

Υποσημειώσεις

1. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, (1982), *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, μτφρ. Γκόλα Γεωργαντζή, εκδ. Ουτοπία, Αθήνα, σ. 110. Τίτλος του Πρωτοτύπου: G. Berthaud, J.-M. Brohm, Fr. Gantheret, P. Laguille, *Sport, culture et répression*, 1972, Librairie François Maspero.
2. Σ. ΦΡΟΪΝΤ, (1994), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα, (1974 1η). Τίτλος του Πρωτοτύπου: S. Freud, *Das Unbehagen in der Kultur και Die Zukunft einer Illusion*. Χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt a.M., 1974, *Studienausgabe*, τόμ. IX.
3. Σ. ΦΡΟΪΝΤ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, σ. 13.
4. ΓΑΛΗΝΟΥ, *Προτρεπτικός επί Τέχνας* 9, 11.
5. ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, *Ανάχαρις ή Περί γυμνασίων* 1, ΓΑΛΗΝΟΥ, *Προτρεπτικός επί Τέχνας* 11.
6. Ν. ΕΛΙΑΣ-Ε. ΝΤΑΝΙΝΓΚ, (1986), *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, μτφρ. Σ. Χειρδάρη-Γ. Κατσιμπούρα, Δρομέας, Αθήνα, σσ. 91-123. Τίτλος του Πρωτοτύπου: N. Elias- E. Dunning (1986), *Quest for excitement-sport and leisure in the civilizing process*, The Norbert Elias Stichting and Eric Dunning, Blackwell Publishers, Oxford.
7. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, σσ. 41, 47.
8. Ό.π. σσ. 47-50.
9. Κ. GOGGAKI (2005), "Sports and Technology Genetics: The Cloned Athlete", *IMEROS*, Issue 5.1: 87-98.

(γύρω στο 80%) του διδακτικού τους χρόνου», επισημαίνει ο Φάνης Κακριδής²¹. Και συνεχίζει: «Η κάθε λογής εξουσία, όμως, έχει στις μέρες μας αποκτήσει τόση παχυδερμική έπαρση, ώστε κάθε αντίθετη άποψη και διαμαρτυρία να πέ-

φτει στο κενό. Προσωπικά περιμένω από χρόνια το μεγάλο μπαμ, όταν ενωμένες οι εκπαιδευτικές δυνάμεις θα επιβάλλουν στην Πολιτεία να μην αποφασίζει μόνη της με τους ανεύθυνους «συμβούλους» και τα ελεγχόμενα «συμβουλευτικά» της όργανα για τον προγραμματισμό και τη νομοθεσία της εκπαίδευσης, αλλά να εμπιστευτεί τις εκπαιδευτικές αποφάσεις στους εκπαιδευτικούς, που τις εκτελούν και ξέρουν καλύτερα από κάθε άλλον όχι μόνο τι πρέπει, αλλά και τι μπορεί πραγματικά να γίνει για το καλύτερο στην εκπαιδευτική πράξη. Τότε ελπίζουμε τα όνειρά μας να πραγματοποιούν»²².

* Η Κωνσταντίνα Γογγάκη είναι επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΓΑΛΗΝΟΣ, Προτρεπτικός επί Τέχνων.
 ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ, Ανάκαρος ή Περί γυμνασίων.
 ΑΝΑΝΔΡΑΝΙΣΤΑΚΗΣ, Γ. (2005). «Οι Αγώνες έβλαψαν την οικονομία», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 6.
 ΒΡΑΔΕΛΗ, Στ. (2005). «Καπέλο» στο κόστος των Αγώνων», *ΤΑ ΝΕΑ*, 11 Αυγ., σσ. 1, 11.
 ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. (2005). «Οι ολυμπιακές εγκαταστάσεις απρόστες για τους αθλητές», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 6.
 ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Φρ., Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, (1982), *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, μτφρ. Γιάλα Γεωργαντζή, εκδ. Ουτοπία, Αθήνα. Τίτλος του Πρωτοτύπου: G. Berthaud, J.-M. Brohm, Fr. Gantheret, P. Laguilleaumie, *Sport, culture et répression*, 1972, Librairie François Maspero.
 ΓΟΓΓΑΚΗ, Κ. (2002), «Ο κερδώς χαρακτήρας του σύγχρονου αθλητισμού», *Αρχαιολογία & Τέχνες*, 83, 77-81.
 ΓΟΓΓΑΚΗ, Κ. (2003, 1^η έκδ.). *Οι αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τον αθλητισμό*, Τυπωθήτω-Γ. Δαρδανός, Αθήνα.
 ΓΟΓΓΑΚΗ, Κ. (2005), "Sports and Technology Genetics: The Cloned Athlete", *IMEROS*, Issue 5.1: 87-98.
 ΕΛΙΑΣ, Ν.-Ε. ΝΤΑΝΙΝΙΚ, (1998), *Αθλητισμός και ελεύθερος χρόνος στην εξέλιξη του πολιτισμού*, μτφρ. Σ. Χειρδάρη-Γ. Κατσιμπούρα, Δρομέας, Αθήνα. Τίτλος του Πρωτοτύπου: N. Elias-E. Dunning (1986), *Quest for excitement-sport and leisure in the civilizing process*, The Norbert Elias Stichting and Eric Dunning, Blackwell Publishers, Oxford.
 ΚΑΚΡΙΔΗΣ, Φ. (1999), «Ανθρωπισμός και Ανθρωπιστικά Γράμματα, σήμερα», *Φιλολογική*, τ. 66, σσ. 4-6.
 ΚΑΠΡΑΝΟΣ, Δ. (2005). «Μετα-ολυμπιακή... μουρμούρα», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Κυρ. 14 Αυγ.*, σ. 16.
 ΚΟΜΛΙΑΣ, Φ. (2005). «Θα πληρώσουν και τα εγγόνια μας, μήπως το γιορτάσουν τα δικά τους», *Περιοδ. «Κ»*, τ. 114, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Αφιέρωμα: Ένα χρόνο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες*, *Κυρ. 7 Αυγ.*, σσ. 24-25.
 ΚΟΥΜΑΚΗΣ, Γ.Χ. (1993). *Σύγχρονα προβλήματα & Παιδεία*, Eurograph A.E., Αναστασάκης, Αθήνα, σ. 121.
 MARCUSE, H. (1971), *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα. Copyright: Beacon Press.
 ΜΠΡΟΜ, Ζ.-Μ.-Μ. ΠΕΡΕΛΜΑΝ, (1999), *Ποδόσφαιρο. Μια συγκρησιακή πανούκλα*, μτφρ. Σπ. Παντελάκης, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα. Τίτλος του Πρωτοτύπου: J.-M. Brohm & M. Perelman (1998), *Le Football, une peste émotionnelle*, Paris: Les éditions de la Passion.
 FAIRCHILD, D.L. (1978), "Creative Sports: Antidote to Alienation?", *Journal of the Philosophy of Sport*, V: 57-62.
 ΠΕΤΡΙΔΗΣ, Γ. (2006). «Το σκάνδαλο των 235 εκατ. Ε., στη Δικαιοσύνη», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ της ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 19 Φεβρ., σ. 35.
 ΣΥΝΑΔΙΝΟΣ, ΤΖ. (2005). «Τα 'κλειστά' στάδια», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 7.
 ΣΥΡΙΓΟΣ, Φ. (2005). «Τρία τρία! Λεφτά πεταμένα...», *Περιοδ. «Κ»*, τ. 114, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Αφιέρωμα: Ένα χρόνο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες*, *Κυρ. 7 Αυγ.*, σσ. 20-22.
 ΦΡΟΥΝΤ, Σ. (1994), *Ο πολιτισμός ηγήγ δυστυχίας*, μτφρ. Γ. Βαμβαλής, εκδ. Επίκουρος, Αθήνα. Τίτλος του Πρωτοτύπου: S. Freud, *Das Unbenhagen in der Kultur und Die Zukunft einer Illusion*. Χρησιμοποιήθηκε η έκδοση του S. Fischer Verlag GmbH, Frankfurt a.M., 1974, Studienausgabe, τόμ. IX.
 10. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, σ. 18.
 11. H. MARCUSE, (1971), *Ο μονοδιάστατος άνθρωπος*, μτφρ. Μπ. Λυκούδης, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα. Copyright: Beacon Press.
 12. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, σσ. 15-17. Πθ. Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ-Μ. ΠΕΡΕΛΜΑΝ, (1999), *Ποδόσφαιρο. Μια συγκρησιακή πανούκλα*, μτφρ. Σπ. Παντελάκης, εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα, σ. 59. Τίτλος του Πρωτοτύπου: J.-M. Brohm & M. Perelman (1998), *Le Football, une peste émotionnelle*, Paris: Les éditions de la Passion.
 13. Κ. ΓΟΓΓΑΚΗ (2002), «Ο κερδώς χαρακτήρας του σύγχρονου αθλητισμού», *Αρχαιολογία*, 83, 77-81.
 14. Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, (2004), *Λεξικό για το Σχολείο και το Γραφείο*, Κέντρο Λεξικολογίας, Ε.Π.Ε., Αθήνα, λ. αρπαχτή.
 15. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, σ. 61.
 16. Πθ. D.L. FAIRCHILD (1978), "Creative Sports: Antidote to Alienation?", *Journal of the Philosophy of Sport*, V: 57-62.
 17. Βλ.: Στ. ΒΡΑΔΕΛΗ, (2005), «Καπέλο» στο κόστος των Αγώνων», *ΤΑ ΝΕΑ*, 11 Αυγ., σσ. 1, ΚΑΠΡΑΝΟΥ, (2005), «Μετα-ολυμπιακή... μουρμούρα», *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Κυρ. 14 Αυγ.*, σ. 16. Γ. ΠΕΤΡΙΔΗ, (2006), «Το σκάνδαλο των 235 εκατ. Ε., στη Δικαιοσύνη», *ΠΡΩΤΟ ΘΕΜΑ της ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 19 Φεβρ., σ. 35. Φ. ΣΥΡΙΓΟΥ, (2005), «Τρία τρία! Λεφτά πεταμένα...», *Περιοδ. «Κ»*, τ. 114, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Αφιέρωμα: Ένα χρόνο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες*, *Κυρ. 7 Αυγ.*, σσ. 20-22. Φ. ΚΟΜΛΙΑ, (2005), «Θα πληρώσουν και τα εγγόνια μας, μήπως το γιορτάσουν τα δικά τους», *Περιοδ. «Κ»*, τ. 114, *Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ*, *Αφιέρωμα: Ένα χρόνο μετά τους Ολυμπιακούς Αγώνες*, *Κυρ. 7 Αυγ.*, σσ. 24-25. Γ. ΑΝΑΝΔΡΑΝΙΣΤΑΚΗ, (2005), «Οι Αγώνες έβλαψαν την οικονομία», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 6. Τ. ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, (2005), «Οι ολυμπιακές εγκαταστάσεις απρόστες για τους αθλητές», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 6. ΤΖ. ΣΥΝΑΔΙΝΟΥ, (2005), «Τα 'κλειστά' στάδια», *Κυριακάτικη ΑΥΓΗ*, Φάκελος: «Η γκρίζα κληρονομιά των Ολυμπιακών Αγώνων». Αθήνα 2004. Ένα χρόνο μετά», *Κυρ. 7 Αυγ.*, σ. 7.
 18. Φρ. ΓΚΑΝΤΕΡΕ, Π. ΛΑΓΚΙΓΙΟΜΙ, Ζ. ΜΠΕΡΤΟ, Ζ.-Μ. ΜΠΡΟΜ, *Αθλητισμός, κουλτούρα και καταπίεση*, σ. 108.
 19. Πθ. Γ.Χ. ΚΟΥΜΑΚΗ, (1993), *Σύγχρονα προβλήματα & Παιδεία*, Eurograph A.E., Αναστασάκης, Αθήνα, σ. 121.
 20. Φ. ΚΑΚΡΙΔΗ, (1999), «Ανθρωπισμός και Ανθρωπιστικά Γράμματα, σήμερα», *Φιλολογική*, τ. 66, σσ. 4-6.
 21. Φ. ΚΑΚΡΙΔΗ, ό.π. σ. 6.
 22. Ό.π. σ. 6.